

A VOLGAI ÚT JELENTŐSÉGE A VOLGAI BULGÁROK TÖRTÉNETÉBEN

A volgai bulgárok (*Volžskie Bolgary*) már az elnevezésükben hordozzák a Volga nevét. Ennek hátterét és kialakulását, valamint a többi párhuzamos korabeli és későbbi elnevezést vizsgálom meg először. A ma használatos elnevezés orosz eredetű. Az orosz *volžskie Bolgary* idegen nyelvi megfelelői az angol és német *Volga Bulgars*, *Wolga-bulgaren*. A tudományos irodalomban bevett elnevezések a kései orosz évkönyvek szóhasználatát követik. Az eredeti önelnevezést *bulgar* formában lehet rekonstruálni, amelyet muszlim, latin és orosz források őriztek meg.¹

A muszlim forrásokban a *bulgar* mellett időnként feltűnnek jelzők. Itt elsősorban a Balhī-hagyományhoz tartozó szerzők, al-Iszāhri és Ibn Hāwqal névhasználatáról van szó, akik *bulgār al-a^czam* 'nagy-bulgár', *bulgār al-hāriğ* 'külső-bulgár', *bulgār al-dāhil* 'belső-bulgár' terminusokat használták. Eredetileg a belső bulgár kifejezés vonatkozott a volgai bulgárokra, míg a külső bulgárokon a dunai bulgárokat érthetjük. A 'nagy Bulgár' kifejezés nem illik a rendszerbe,² ugyanakkor a latin forrásokban a 'Nagy Bulgária' (*Magna Bulgaria*) szemben áll a 'Kis Bulgária' kifejezéssel, ami egyértelműen a dunai bulgárokra utal. A 13. századi nyugati utazók a volgai bulgárok területét tekintették Nagy-Bulgáriának, ahonnan a dunai bulgárok származtak, ami természetesen történetileg téves magyarázat, hiszen a dunai bulgárok nem a Volga-Káma vidékről, hanem a Fekete-tengertől északra elterülő steppéről költöztek a Balkán-félszigetre 680 táján.

Az orosz források a szokásos *Bolgary* mellett több jelzőt is használtak. Az Ipatyev évkönyv őrizte meg a *serebrennye bulgar* elnevezést, amelyet Vernadsky úgy magyarázott, hogy az Ural-hegységből nagy mennyiségben behozott ezüst lehetett az elnevezés alapja.³ Azonban valószínűbbnek tűnik, hogy ezt a jelzőt azért kapták a volgai bulgárok, mert ők voltak a közvetítők abban a kereskedelemben, amely a kalifátus és Kelet-Európa között folyt, és a muszlimok általában a kelet-európai árukért ezüst dirhemmel fizettek, sőt a 10. században megindult a volgai bulgár pénzverés is.

¹ ZIMONYI I.: *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990, 38–39.

² MARQUART, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Berlin 1903, 517–519; MINORSKY, V.: *Ḥudūd al-‘Ālam. ‘The Regions of the World’. A Persian geography 372 A. H.–982 A. D.*, „Gibb Memorial Series” 11. London 1937, 438–440.

³ VERNADSKY, G.: *Kievan Russia*, New Haven–London 1948, 222.

Feltehető, hogy a volgai bulgárookra vonatkozott az orosz évkönyvek, illetve Konstantinos Porphyrogenetos fekete bulgárokat említő leírása.⁴ A színnevek használata a nomád népeknél közsímet.⁵ A mongol-korig a négy világtájat színekkel jelölték: kelet – kék, nyugat – fehér, dél – piros, észak – fekete. Tehát a fekete szín ebben a rendszerben északot jelölte, s így feltehető, hogy a fekete bulgár elnevezés alatt az északon, azaz a Volga-Káma vidéken élő bulgárokat értették.

A viszonylag kései Nikon évkönyvben feltűnik még két további elnevezés is. A *Bolgary, glagolemii Kazanci* nyilvánvalóan anakronisztikus betoldás, hiszen a bulgárok és a kazányi tatárok kontinuitásának, azaz azonosságának gondolatát foglalja magában. Történetileg a volgai bulgárok önálló politikai létét a mongol hódítás szüntette meg 1236-ban. A Kazányi Tatár Kánság kialakulását pedig kétszáz évvel későbbre teszi a történettudomány. Kétségtelen, hogy a két államnak a területe többé-kevésbé egybeesett, és nyilván a népesség továbbélésével is számolhatunk, de valójában e névhasználat mögött – amint arra Pelensky rámutatott – Moszkva hódító propagandája bujt meg. Ugyanis úgy vélték, hogy a 16. századi Moszkvai Nagyfejedelemség a régi *Rus'* örököse, és ehhez hasonlóan a Kazányi Tatár Kánság pedig a volgai bulgárok országának kései jogutódja. Tehát Moszkva és a *Rus'*, valamint a volgai bulgárok és Kazány a jogutódlás szempontjából párhuzamba állítható, és ha ez így megállja a helyét, akkor a következő logikai lépés is helyes. Mivel az orosz évkönyvek több sikeres *Rus'* hadjáratot említettek a volgai bulgárok ellen, a volgai bulgárok részei voltak a *Rus'* Birodalomnak. Ezáltal a moszkvai nagyfejedelem a Kazányi Tatár Kánság meghódításával csupán a történetileg is igazolható törvényes rendet állítja vissza, vagyis Kazány anektálása történelmileg jogos követelés.⁶

A másik névforma a *Bolgary Nižovskie* már nyilvánvalóan a Volga folyóra vonatkozik, mivel az orosz *nižovskij* kifejezést használták földrajzi elnevezésekben mindarra a területre, amely Tvertől a Volgán lejjebb helyezkedett el. Ezt a jelzőt találjuk *Nižnij Novgorod* nevében, amelyet 1221-ben alapítottak.⁷

A *Voskresenskaja letopis*ben szerepel a *Bolgary po Volže* kifejezés.⁸ A Nikon évkönyv emellett használja még a következő kifejezéseket: *Voložskia i Kamskia Bol-*

⁴ MACARTNEY, C. A.: „On the Black Bulgars”, *Byzantinische-neugriechische Jahrbücher* 8 (1931), 150–158.

⁵ LUDAT, H.: „Farbenbezeichnungen in Völkernamen Ein Betrag zu asiatische-osteuropäischen Kulturbeziehungen“, *Saeculum* 4 (1953), 138–155; PRITSAK, O.: „Orientierung und Farbensymbolik. Zu den Farbenbezeichnungen in den altaischen Völkernamen”, *Saeculum* 5 (1954), 377; LAUDE-CIRTAUTAS, I.: *Der Gebrauch der Farbenbezeichnungen in den Türkdialekten*. „Ural-Altäische Bibliothek“ 10. Wiesbaden 1961, 33–34; DOERFER, G.: *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, I–IV. Wiesbaden 1963, 1965, 1967, 1975, III. 130.

⁶ PELENSKI, J.: *Russia und Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*, The Hague 1974, 139–173.

⁷ VASMER, M.: *Russisches Etymologisches Wörterbuch*, I–III. Heidelberg 1950–1958, II. 219–220.

⁸ *Polnoe sobranie russkikh letopisej* (továbbiakban: PSRL) S. Peterburg 1908, 7, 25.

gary,⁹ *Bołgary Volżskie i Kamskie*. Ez utóbbi kifejezések nyilvánvalóan a kései orosz hagyományban gyökeresedtek meg és nyilvánvalóan az orosz szerzők azért alkalmazták ezt a terminust, hogy megkülönböztessék őket a dunai bulgároktól, tehát a volgai jelző nem volt része az önelnevezésnek.

*

A Volga, mint azt már az elnevezés is mutatja, döntő fontosságú volt a volgai bulgár történelem alakulásában. A továbbiakban a volgai kereskedelem alakulása és a volgai bulgár történelem közötti összefüggések néhány lényeges aspektusára hívom fel a figyelmet.

Elsőként a volgai bulgár birodalom kialakulásának és a volgai kereskedelmi út hanyatlásának kapcsolatát mutatom be. A 9. század elejétől az iszlám világ központja közvetlen kereskedelmi kapcsolatokat épített ki Kelet-Európával. Ez a kereskedelmi út a Kaukázuson keresztül érte el a kazár birodalom területét, majd a Volga torkolatát, amelynek vidékén – napjainkig pontosan nem azonosított területen – állt Etil, a kazárok fővárosa, amely a Volgáról kapta egyik elnevezését. A távolsági kereskedelem útvonala a Volgán felfelé haladva érkezett az erdővidékre, amelynek keleti részén finnugor nyelvű népek, középső és felső részén szláv és balti nyelvű törzsek éltek. Innen származtak azok a luxuscikkek, azaz a prém, méz, viasz és rabszolga, amelyeket azután muszlim kereskedők dirhemekre cseréltek.¹⁰ A kazárok a fellendülő kereskedelem következtében arra törekedtek, hogy kiterjessék hatalmukat a steppétől északra fekvő területek népeire, így fokozatosan az erdővidék déli csoportjai az ő fennhatóságuk alá kerültek. Ennek egyértelmű bizonyítékát nyújtják a PVL-ben megőrzött tudósítások arról, hogy a délen élő szláv törzsek a kazároknak adóztak. Kereskedelmi szempontból a Volga-Káma összefolyása stratégiaileg meghatározó jelentőséggel bírt, így a kazárok a Volga alsó folyásának mindkét partjára török nyelvű nomád csoportok betelepülését szorgalmazták, hogy így biztosítsák a zavartalan kereskedelmet. Ez a szituáció nyilvánvalóan kedvezett annak, hogy török nyelvű csoportok húzódjanak észak felé. A 9. század végén azonban átrendeződések mentek végbe. A besenyők betörték a kazár birodalom területére és elűzték a magyarokat a Fekete-tenger vidékéről. Ez megrendítette a kazárok nagyhatalmi státuszát, mivel elvesztették nyugati területeiknek nagy részét, valamint a steppétől északra levő erdei népek feletti hatalmukat, amelyet a Ladoga környékéről előretörő Rus'-ok szereztek meg. A politikai bizonytalanság kedvezőtlenül hatott a volgai úton folyó kereskedelemre is, de a döntő fordulatot a legfőbb kereskedelmi partner megváltozása hozta. A 10. században ugyanis a muszlim dirhemek a sza-

⁹ PSRL 9, 40.

¹⁰ NOONAN, TH. S.: "Why dirhams first reached Russia: the role of Arab-Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe", *Archivum Eurasiae Medii Aevi* (továbbiakban: AEMAE) 4 (1984), 151–282; NOONAN, TH. S.: "Khazaria as an intermediary between Islam and Eastern Europe in the second half of the ninth century: the numismatic perspective", *AEMAE* 5 (1985), 179–204; DUBOV, I. V.: *Velikij Volzskij put'*, Leningrad 1989.

manida emirátusból kerültek Kelet-Európába. Ráadásul a szamanida emír 914-ben elvesztette a Kaszpi-tenger melléki provinciáit.¹¹ Így a Kaspi-tengeren és az alsó-Volgán keresztülmenő kereskedelmi út szerepe időlegesen csökkent, míg a Horezmből kiinduló szárazföldi karavánút – amely a Kazak-steppén keresztül vezetett a Volga középső folyásához – jelentősége megnőtt. Ezen közlekedett a 922-es bagdadi követség is a szamanida emír országától a volgai bulgárok királyához vezető útja során. A követségnek tagja volt Ibn Faḍlān, aki a karaván méreteiről a következőket mondja: „Az egész karaván háromezer lóból és ötszáz emberből állt.”¹² Ez a fellendülő kereskedelem, és nyomában az iszlám kulturális hatás járult hozzá ahhoz, hogy a meggyengült kazár birodalommal szemben Almiš, az első név szerint ismert volgai bulgár uralkodó felvegye az iszlámot, ezzel demonstrálva, hogy nem a kazár kagán tekinti urának, hanem a bagdadi kalifát. Tehát végső soron a volgai kereskedelmi út hanyatlása, illetve a Kazak steppén átmenő karavánút fellendülése nagymértékben hozzájárult a volgai bulgár állam megszilárdításához és intézményesüléséhez. Ugyanerről az útról ad leírást al-Masʿūdī is, aki a következőket írja: „A karavánok szakadatlanul érkeznek tőlük (a volgai bulgároktól) a Horaszán földjéhez tartozó Horezm vidékére, és Horezm felől hozzájuk, de olyan sivatagok között, ahol másfajta törökök laknak, a karavánok mellé ők adnak fedezetet.”¹³

Természetesen a Volga-menti útról is maradtak fenn források: al-Iṣṭahṛī a kazár fővárostól való távolságok listájában említi a következő adatot: „Ātiltól Bulgārig a pusztai úton egy hó, vizen az ár ellenében 2 havi út, ármentén lefelé vagy 20 nap.”¹⁴ József, a kazár uralkodó héber nyelvű levelében (950-es évek) arról adott számot, hogy ő maga a Volga alsó folyásánál levő fővárosában lakik. A Volga partján felfelé különböző népek élnek: burtas, bulgar, szuvar, arisu, cseremis, vjatics, szeverjan, szlovén, amelyek neki adóznak.¹⁵ A kereskedelem mellett a vízi útnak fontos hadi-stratégiai jelentősége is volt. A Rus'-ok a 10. században kétszer is nagyobb hadjáratot indítottak a Kaszpi-tenger melléki muszlim tartományok ellen. 913-ban a Rus'-ok az Azovi-tengeren át a Donon a Volga legközelebbi pontjához érve átkeltek, és a kazár kagán engedélyével a Volgán keresztül lehajóztak a Kaszpi-tengerre, amelynek déli partját feldúlták. Erről

¹¹ SPULER, B.: *Iran in fröhislamischer Zeit*, Wiesbaden 1952, 86.

¹² *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. III. Hrsg.: A. Kmietowicz, F. Kmietowicz, T. Lewicki, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985, 39, 95, 142.

¹³ *al-Masʿūdī, Murūj al-dhahab wa maʿādin al-jawhar*, ed. Barbier de Meynard–Pavet de Courteille. I–XI. Paris 1861–1877. II, 15–16; KALININA, T.: *Al-Masudi o bulgarah: Meždunarodnye svjazi torgovye puti i goroda srednego povolž'ja IX–XII vekov*, Kazan' 1999, 17; KMOŠKÓ M.: *Mohamedán irók a steppe mépeiről. Földrajzi irodalom*. 1/2, szerk.: Zimonyi I. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Bp. 2000, 173.

¹⁴ *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, I. ed. M. J. de Goeje, Lugduni-Batavorum 1870, 227; KMOŠKÓ, i. m. 32–33.

¹⁵ KOKOVCOV, P. K.: *Evrejsko-hazarskaja perepiska v X v*, Leningrad 1932, 98–99; SH. J. SPITZER-KOMORÓCZY G.: *Héber kútforrások magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*, Bp. 2003, 100, 99. jz.

al-Mas'ūdī részletesen be is számolt. A visszafelé vezető út során azonban a kazár kagán horezmi eredetű muszlim testőrsége arra készítette a kazár uralkodót, hogy engedje meg nekik a Rus'-ok megtámadását, mivel hitsorsosaik ellen vétkeztek. A testőrség sikeresen vette fel a harcot a Rus'-okkal, akik észak felé menekültek a folyón, és először a burtaszokhoz, majd a volgai bulgárokhöz jutottak el maradékaik, akiket ott pusztítottak el.¹⁶ 943-ban a Rus'-ok újból a Volgán keresztül támadták meg a Kaszpi melléki muszlim területeket. A már említett héber nyelvű kazár uralkodó leveléből kiderül, hogy a kazár fejedelem nem sokkal ezután nem engedte meg a Rus'-ok átkelését az általa ellenőrzött Volga-szakaszon.¹⁷ Ezért határozta el Szvjatoszlav, hogy hadat indít a Volga középső és alsó folyásánál. Először a vjaticusokat győzte le, majd a volgai bulgárok és a kazár főváros ellen viselt sikeres hadjáratot.¹⁸ A kazár birodalom központjának bevétele 965-ben fontos következményekkel járt, ugyanis a kagán csak horezmi segítséggel tudta hatalmát megszilárdítani az alsó Volga mentén. Ezután már a kazárok horezmi függésbe kerülve felvették az iszlámot, s ezzel nagyhatalmi helyzetüknek vége lett.¹⁹ Ellenben a volgai bulgárookra nem volt különösebb hatással Szvjatoszláv hadjárata, sőt ellenkezőleg, kiterjeszthették kereskedelmi hatósugarukat az alsó Volga vidékére is. Ez a terület később az oguzok, majd a kunok hatalma alá került, de a kereskedelmi utakat részben a horezmiak, részben pedig a volgai bulgárok tartották kézben.

Ez bizonyítható későbbi két muszlim szerző tudósításával. Maḥmūd al-Kāšgarī 1074-ben írta meg híres művét a török nyelvekről. A volgai bulgárokkal kapcsolatban megjegyzi: „Bulgār egy híres török város neve,” illetve „Saksin egy város Bulgār közelében, amelyet Suwārnak neveznek.”²⁰ Itt nyilvánvalóan valamiféle tévedésről lehet szó, amelyet Abū Ḥamīd al-Ġarnafī 12. századi utazó magyaráz meg, amikor Szakszin városáról számol be: „A város közepén él a bulgár lakosság emírje, nekik is van egy hatalmas mecsetük, ahol a pénteki imát tartják, s körülötte laknak a különböző bulgár törzsek. Van egy másik mecset is, amelyikben a szuvar nevű nép imádkozik, ők szintén sokan vannak.”²¹ Tehát a Volga alsó folyásánál a régi kazár főváros szerepét egy Szakszin nevezetű város vette át, ahol egy jelentős volgai bulgár kolónia működött, amelyben a két legfontosabb volgai bulgár város képviseltette magát. Visszatérve Maḥmūd

¹⁶ ZIMONYI, i. m. 111–116.

¹⁷ DUNLOP, D. M.: *The History of the Jewish Khazars*, Princeton 1954, 239–241; KMOŠKÓ i. m. 174–176.

¹⁸ GADLO, A. V.: *Vostočnyj pohod Svjatoszlava: Problemy istorii feodal'noj Rossii*, Leningrad 1971, 59–67; VASILIEV, A. A.: *The Goths in the Crimea*, Cambridge 1936, 119–131; KALININA, T. M.: Svedenija Ibn Haukalja o pohodah Rusi vremen Svjatoszlava. In: *Drevnejšie gosudarstvo na territorii SSSR*. Moskva 1976, 90–101.

¹⁹ DUNLOP, i. m. 244–248.

²⁰ PRITSAK, O.: „Kāšyarīs Angaben über die Sprache der Bolgaren”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 109 (1959), 103.

²¹ BOLŠAKOV, O. G.–MONGAJT, A. L.: Putešestvie Abu Hamida Al-Garnati v Vostočnuju i Central'nuju Evropu (1131–1153 gg.), Moskva 1971, 27; BOLŠAKOV, O. G.–MONGAJT A. L.: *Abu-Hāmid al-Garāti utazása Kelet- és Közép-Európában*, Budapest 1985, 33.

al-Kāšgarī nyelvi adataira, érdemes megjegyezni, hogy a következő szavakat jegyezte fel a volgai bulgárok nyelvéből: *avus* 'viasz', *bal* 'méz', *qanaq* 'vaj', *äkin* 'pamutkendő', és *yalnguq* 'rabszolganő'.²² Ezek mind a távolsági kereskedelemben forgalmazott áruk nevei.

Végezetül két 13. század eleji adatot idéznék még a volgai bulgárokkal kapcsolatban, ami a Volga alsó szakaszának történetéhez kötődik. Ibn al-Aṭīr az 1223-as mongol hadjárat kapcsán leírta, hogy a volgai bulgárok hogyan csalták törbe a támadó mongol haderőt, majd így folytatja: „Ők (a tatárok) Saqsin felé mentek, hogy fejedelmükhöz, Csingsisz kánhoz visszatérjenek. A kipc sakok országa megszabadult tőlük. Azok, akik előlük elmenekültek, visszatértek saját országukba. A (kereskedelmi) út megszakadt, miután a tatárok ide bejöttek, róka, mókus, hód (prém) és mások, amelyek ezekből az országokból származtak, semmi sem érkezett. Az út szabad lett a tatároktól, miután hazatértek. Az utak újból megnyíltak, és az áruk úgy áramlottak ezeken, mint korábban.”²³ Egy újabb mongol támadásról számolnak be az orosz évkönyvek az 1229. év alatt: „Ugyanebben az évben a szaksziniek és kunok a tatárok elől a Volga alsó folyásának vidékéről a bulgárokhöz menekültek.”²⁴ Úgy vélem, ezek a források egyértelműen igazolják, hogy a volgai bulgárok a 11–13. században a Volga alsó szakaszán is igyekeztek fenntartani kereskedelmüket, és az írott források szerint a Volga torkolata közelében fekvő Szakszin városban jelentős kolóniájuk volt, amelyen keresztül képviselték érdekeiket.

A volgai bulgárok azonban nemcsak dél felé voltak érdekelve a Volgán, hanem észak felé is. A vladimir-szuzdali fejedelemség kialakulása a középső Volga területén komoly kihívást jelentett a volgai bulgárok számára, ugyanis nyilvánvaló volt, hogy az új hatalom az északi prémkereskedelemben versenytársként lépett fel. A 12. század második felében a volgai bulgár és orosz hadjáratok háttérben kereskedelmi konfliktusok álltak.²⁵

Összegzésként elmondható, hogy a volgai bulgárok nemcsak nevükben hordozták a Volga nevét, hanem történelmük is nagymértékben függött a Volga menti kereskedelem alakulásától, és a bulgárok tudatosan törekedtek arra, hogy a volgai út lehető leghosszabb szakaszát tartsák ellenőrzésük alatt.

²² PRITSAK, *i. m.* 108, 111–113.

²³ IBN AL-AṬĪR: *Al-kāmil fi'l-ta'rīkh*, I–XIII. Beirut 1982; *Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, I–XIII. ed. C. J. Tornberg, Lugduni Batavorum 1851–1876.

²⁴ PSRL I, 453.

²⁵ KUČKIN, V. A.: „O maršrutah pohodov drevnerusskih knjazej na gosudarstvo volžskih bulgar v XII–pervoj treti XIII v.” in: *Istoričeskaja geografija rossii XII. na alo XX v. Sbornik statej k 70-letiju professora Ljubimira Grigor'evi a Beskrovnogo*, Moskva 1975, 31–45; MARTIN, J.: „Trade on the Volga: The commercial relations of Bulgars with Central Asia and Iran in the 11th–12th centuries”, *International Journal of Turkish Studies*, vol 1. No. 2. (1980), 92–97.

István Zimonyi

THE SIGNIFICANCE OF THE VOLGA ROUTE IN THE HISTORY
OF THE VOLGA BULGHARS

The first part of the paper focuses on the different names of the Volga Bulgars in the Russian, Muslim and western sources such as the Russian *volžskie Bolgary* 'Volga Bulgars' *Voložskia i Kamskia Bolgary* 'Volga and Kama Bulgars'; *serebrennye bulgar* 'Silver Bulgars'; *Bolgary, glagolemii Kazanci* 'Bulgars called the inhabitants of Kazan'; *Bolgary Nižovskie* 'Lower Bulgars'; Muslim sources: *bulgār al-a^czam* 'Great Bulghar' *bulgār al-hāriğ* 'Outer Bulghar' *bulgār al-dāhil* 'Inner Bulghar'; Latin sources : *Magna Bulgaria*.

In the second section of the paper the historical role of the Volga route is analysed on the basis of the written sources. The formation of the Volga Bulghar state is closely connected with the decline of the trade route along the lower Volga, but after the collapse of the Khazar empire in 965 till the Mongol conquest in 1236 the lower Volga was controlled by the Muslim merchants of the Volga Bulgars. It is corroborated by the data of three Muslim authors (Maḥmūd al-Kāšgarī; Ibn al-Aṭīr). The control over northern section of the Volga trade provoked the conflict between the Vladimir-Suzdal principality and the Volga Bulghar state, which led frequent raids against each other in the second half of the 12th first decades of the 13th centuries. The importance of the Volga is not only reflected in the names of the Volga Bulgars, but their history was in close connection with the trade along the Volga.